

प्रासादिक वार्तिक

विश्ववंद्य भारतीय संस्कृतीमध्ये मानव जीवनाचा जसा सर्वांगीण विचार झालेला दिसतो, तसा अन्यत्र उपलब्ध होत नाही. वैदिक ऋषींनी धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष असे चार पुरुषार्थ मानवी जीवनातली साध्ये म्हणून आपल्यापुढे ठेवली. या चार पुरुषार्थांमध्ये सुद्धा मुख्यतः काम आणि मोक्ष हेच दोन प्रमुख पुरुषार्थ असून कामनापूर्तीचे साधन म्हणून अर्थार्जन आणि मोक्षप्राप्तीचे साधन म्हणून धर्माचरण या पद्धतीने चार पुरुषार्थांमध्येही दोन साध्य तर दोन साधने ठरतात. त्यात कामनापूर्ती हा ऐहिक म्हणजे जीवनाचा बहिरंग पैलू व सर्व दुःखांपासून सुटका म्हणजेच मोक्ष हा आध्यात्मिक म्हणजे जीवनाचा अंतरंग पैलू होय! सर्व प्रकारच्या दुःखांपासून सुटका आणि अखंड आनंदाची प्राप्ती जगातल्या प्रत्येकालाच हवी आहे. किंबहुना प्रत्येकाची प्रत्येक क्रिया ही त्या दिशेने केलेली वाटचालच असते. याचा अर्थ, शब्द कोणतेही वापरा, पण मोक्षाची स्पष्ट किंवा अस्पष्ट, जागृत अथवा सुप्त आकांक्षा ही मानवी जीवनाचे लक्ष्य होय!

आपल्या सर्व शास्त्रांची रचनाही मोक्ष हा अंतिम पुरुषार्थ मनात ठेवून आपापल्या अधिकारानुरूप क्रमाक्रमाने प्रत्येकाला त्या दिशेने नेत राहण्यासाठी झालेली आहे. भारतीयांची अत्यंत प्रगल्भ ऐहिक उन्नतीही मोक्षपर्यवसायी दृष्टिकोण बाळगूनच झालेली आहे. या परम पुरुषार्थ-स्वरूप मोक्षाचा विचार जितका प्रगल्भ व सखोल वेदान्त शास्त्रात झालेला दिसतो तितका अन्यत्र नाही. किंबहुना वेदान्तशास्त्र हे संपूर्ण भारतीय विचारांचे सार होय! म्हणूनच पू. गुरुदेव डॉ. रा. द. रानडे यांनी इंग्रजीमध्ये, 'Vedanta is the culmination of Indian Thought' असे सार्थ उद्गार काढले आणि संपूर्ण जगभर भारतीय तत्त्वज्ञानाची थोरवी मान्य केली जाते ती या वेदान्त वाङ्मयामुळेच होय! उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे आणि भगवद्गीता यांचेही मूळ उपनिषदांतच आहे आणि म्हणून वेदान्त शब्दाचा मुख्य अर्थ उपनिषदवाङ्मय हा होतो. तसेही 'वेदान्त' म्हणजे 'वेदांचे अंतिम रहस्य' असा अर्थ आहे आणि उपनिषदवाङ्मयातून वेदवाङ्मयाचे मथित सारतत्त्व मोक्षप्रद ज्ञानाच्या रूपाने गवसते हा सर्वांचाच निर्वाळा आहे.

ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुंडक, मांडूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छांदोग्य, बृहदारण्यक आणि श्वेताश्वतर ही अकरा उपनिषदे निर्विवादपणे सर्वमान्य होत. आधुनिक पद्धतीने विचार करणाऱ्या विद्वानांनी बृहदारण्यक व छांदोग्य यांना कालक्रमानुसार सर्वात प्राचीन ठरविले आहे. उपनिषदांच्यामधून मुख्य प्रतिपादन झाले ते मोक्ष पर्यवसायी ब्रह्मविद्येचे! आत्मतत्त्वाचा, ब्रह्मतत्त्वाचा, त्यांच्या संबंधांचा, जगत्स्वरूपाचा, जीव, जगत् आणि जगदीश यांच्या परस्पर संबंधाचा विचार हा उपनिषदातील प्रमुख विचार होय! हा केंद्रीय विचार विविध प्रकारे त्यातील तपशीलासह विभिन्न उपनिषदातील प्रमुख विचार होय! हा केंद्रीय विचार विविध प्रकारे त्यातील तपशीलासह विभिन्न उपनिषदांतून संवाद, उपदेश, कथानके यांच्या माध्यमाने प्रगल्भपणे, सांगोपांग फुललेला आढळतो. बृहदारण्यक उपनिषद विस्ताराने सर्वात मोठे असल्यामुळे आणि आरण्यक वाङ्मयात त्यांचा समावेश होत असल्यामुळे 'बृहत्' आरण्यक म्हणून बृहदारण्यक म्हटले गेले. शुक्ल यजुर्वेदाच्या शतपथ ब्राह्मणातील हा एक भाग असून केवळ विस्तारामुळेच तो मोठा नाही तर त्यातील प्रतिपाद्य विषयांच्या आशयघनतेमुळेही त्याची महनीयता आहे. वेदांतातील चार महावाक्यांपैकी 'अहं ब्रह्मास्मि' व 'अयम् आत्मा ब्रह्म' ही दोन महावाक्ये या उपनिषदात उपलब्ध होतात. मधुकांड, भूमिकांड व खिलकांड असे याचे विभाजन तीन कांडांत केले आहे. या तीन कांडांचे एकूण सहा अध्याय होतात आणि या सहा अध्यायांतून येणाऱ्या विषयांच्या सूचीकडे ओझरता दृष्टीक्षेप केला तरी या उपनिषदाचा विस्तार, विषयांची विविधता, चिंतनाची सखोलता आणि प्रतिपादन शैलीतील ठोसपणा लक्षात येऊन याच्या भव्यतेने थक्क व्हायला होते.

'ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ।' अशा प्रसन्न गंभीर स्वरात आरंभ होणारे हे उपनिषद हिरण्यगर्भाला

यज्ञीय पशु मानून अश्वमेधाच्या प्रतीकाने नित्य परिवर्तनशील स्वरूप, मृत्युतत्त्वाचे वर्णन, प्राणतत्त्वाचे प्रतिपादन, सृष्ट्युत्पत्तीचा विचार, चातुर्वर्ण्याच्या विविध अंगांचा विचार, धर्माचा प्रभाव, प्राणोपासना, अधिदेवदर्शन, ब्रह्मविद्या, चतुर्दश ब्रह्मस्वरूप वर्णन, मूर्त व अमूर्त ब्रह्माचे वर्णन, याज्ञवल्क्य मैत्रेय संवाद, अमृतत्वप्राप्तीचा उपाय, दध्यङ्गुआथर्वणाकडून अश्विनीकुमारांना मधुविद्येचा उपदेश, मृत्यूवर विजयप्राप्तीचा उपाय, आत्म्याचे अनिर्वचनीयत्व, कहोल, गार्गी, आरुणि यांचे सह याज्ञवल्क्यांचा संवाद, जनक-याज्ञवल्क्य संवाद, आदित्य, चंद्र, अग्नि, वाक् आणि आत्मा अशा पाच ज्योतींचा विचार, देहांतरगमन, आत्मज्ञानाचे महत्त्व, ब्रह्मदर्शन कसे करावे, याज्ञवल्क्य मैत्रेयी संवाद, प्राण, वाक् चक्षु, श्रोत्र, मन आणि रेतस् यांच्या विविध दृष्टींनी उपासना, पंचाग्निदेवता, मंथाकर्म, संतानोत्पत्ती विज्ञान, इत्यादी असंख्य विषयांबाबत केलेल्या अमोघ उपदेशाने हे उपनिषद खच्चून भरलेले आहे.

आपल्या सभोवती विविध नामरूपांनी नटून उपस्थित असलेला विश्वाचा पसारा कितीही वैविध्यपूर्ण दिसत असला, तरी एकाच आत्मतत्त्वातून झालेली ही अभिव्यक्ती होय! संपूर्ण अस्तित्वाच्या मुळाशी एकच आत्मतत्त्व विराजमान आहे व विश्व हा त्याचा विलास आहे. अभिव्यक्त झालेल्या या सृष्टीत परमात्म्याने प्रवेश केला आणि तोच प्रत्येक जीवात म्हणजे आपणातही विद्यमान आहे. तोच आपले मूळ स्वरूप असल्याने सृष्टीतील पदार्थ, पत्नी, पुत्रादी, आप आणि आपली वित्तसंपदा या सर्वांपेक्षाही तो आपल्याला अधिक प्रिय होय! म्हणून त्याची उपासना म्हणजे आत्मोपासना होय! हे आत्मतत्त्वच अंतिम व एकमात्र सत्य होय! तद् अतिरिक्त सर्व काही क्षणभंगुर व नश्वर आहे. मानवी देहसुद्धा जड सृष्टीचाच एक छोटासा भाग असल्यामुळे विनाशी असून ते आपले मूळ स्वरूप असू शकत नाही. यासाठी 'मी' म्हणजे पांच भौतिक शरीर नसून अविनाशी आत्मतत्त्व आहे हे ज्ञान सर्वात महत्त्वाचे ठरते. या आत्मज्ञानानेच शोक, मोह, व मृत्यूचे भय यांवर विजय मिळविता येतो. हे आत्मज्ञान साध्य करणे हाच मानव जन्मातील परमपुरुषार्थ म्हणजे मोक्ष होय! ज्यांनी हे साधले ते कृतकृत्य होत. हा या उपनिषदाचा मुख्य संदेश असून वर निर्दिष्ट केलेल्या अनेक प्रसंगांतून व संवादांतून या सिद्धांताची विविध प्रकारे मांडणी करून समजावून सांगण्यात आली आहे.

भगवान आदि शंकराचार्यांनी सर्व प्रमुख उपनिषदांवर भाष्य केले असून त्यांच्या भाष्याने केवळ उपनिषदेच नव्हेत तर उपनिषद, ब्रह्मसूत्रे व भगवद्गीता ही प्रस्थानत्रयी अलंकृत झाली आहे. या ग्रंथावर अनेकांनी भाष्य केले असले, तरी भाष्यकार म्हणून ठसठशीतपणे अग्रक्रमाने नाव पुढे येते ते म्हणजे शंकराचार्यांचेच होय! बृहदारण्यक उपनिषदावरील त्यांचे भाष्यही त्यांच्या इतर भाष्यांप्रमाणे अद्भुत, सखोल, विवेचक असे आहेच! परंतु या उपनिषदावरील भाष्याच्या आरंभी आचार्यांनी विषय-प्रवेश अथवा प्रस्तावना-स्वरूप उपोद्धात लिहिला आहे. या उपोद्धाताला 'संबंधभाष्य' असे म्हणतात. एकूण सुमारे तीन-चार पृष्ठांमध्ये सामावलेले हे 'संबंधभाष्य' आपली बुद्धी स्तिमित करते. हे भाष्य चाळत असताना मला ब्रह्मसूत्रभाष्याच्या आरंभी उपोद्धातरूप लिहिलेले अध्यासभाष्य आठवले. ब्रह्मसूत्रावरील शांकरभाष्याला भामतीकारांनी म्हणजे पं. वाचस्पति मिश्रांनी प्रसन्न-गंभीर असे विशेषण बहाल केले आहे. खरोखरी प्रसन्न, रमणीय, अर्थवाही संस्कृत गद्याचा तो अप्रतिम नमुना होय! वेदान्ताच्या म्हणजे ब्रह्मसूत्र भाष्याच्या संपूर्ण प्रतिपादनाचे सारतत्त्व जसे अध्यासभाष्यात उपलब्ध होते, तसेच संपूर्ण बृहदारण्यक उपनिषद व त्यावरील सारतत्त्व प्रस्तुत संबंधभाष्यात आढळलेले आपल्याला जाणवते.

बृहदारण्यक भाष्याच्या आरंभी आलेल्या या संबंधभाष्यावर आदि शंकराचार्यांचे महान शिष्य पू. श्री. सुरेश्वराचार्य यांनी ११४८ श्लोकांचे अतिविस्तृत वार्तिक लिहून संपूर्ण वेदान्तशास्त्र वाचकांसमोर उभे केले आहे. वार्तिक म्हणजे, मूळ ग्रंथात जे सांगितले आहे ते तर सांगावेच, पण मूळ ग्रंथकाराला अभिप्रेत असलेले पण स्पष्टपणे न सांगितले गेलेलेही स्पष्टपणे सांगावे. त्यासोबत मूळ ग्रंथातल्या काही ठिकाणी वाचकाला हे बरोबर आहे का अशी शंका येऊ शकणारी जी संदिग्ध स्थळे असतील त्यांचेही स्पष्टीकरण करावे, या अनुरोधाने केलेला विस्तार होय! A

book which explains what is said or imperfectly said and supplies omissions.

उक्तानुक्तदुरुक्तार्थं व्यक्तिकारि तु वार्तिकम् ।

श्री सुरेश्वराचार्यानी लिहिलेल्या या विस्तृत वार्तिकामुळे त्यांना वार्तिककार म्हणून ओळखले जाते. नुसते भाष्यकार असे म्हटले की, जसे श्री शंकराचार्यांचे नाव डोळ्यासमोर येते, तसे नुसते वार्तिककार म्हटले की, श्री सुरेश्वराचार्यांचे आठवतात. अशी ख्याती या ग्रंथाने त्यांना मिळवून दिली.

बृहदारण्यक उपनिषदाच्या भाष्यारंभी श्री शंकराचार्यानी लिहिलेले संबंधभाष्य अर्थघन संस्कृत लेखनाचा उत्तम नमुना असला आणि त्यातील अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी श्री सुरेश्वराचार्यानी अति विस्तृत वार्तिक लिहून त्याचे स्पष्टीकरण केले असले तरी हा सगळा शास्त्रीय विद्वानांसाठी झालेला शब्दप्रपंच होय! श्लोकबद्ध असल्यामुळे वरवर काव्यासारखे वाटले, तरी त्यात सांगितलेली प्रमेये गहन असल्यामुळे हे वार्तिक वाचणे आणि समजणे सोपे मात्र नाही. शास्त्रीय अध्ययनाचा संस्कार नसलेल्याला तर हे अत्यंत दुर्बोध होय! पण, मराठी वेदान्त ग्रंथलेखनामध्ये आदरणीय कै. बापटशास्त्री व कै. पंडित जोगशास्त्री यांची पवित्र परंपरा पुढे चालविणारे मा. डॉ. श्री. द. देशमुख उपाख्य 'डॉक्टर काका' यांनी या वार्तिकावर सानुवाद स्पष्टीकरणाचे कठीण कार्य तडीस नेऊन जिज्ञासूंचे फार मोठे उपकार केले आहेत. त्यांनी प्रस्तुत केलेल्या या भावदर्शनामुळे खरोखरीच हा ग्रंथ बराचसा सुबोध झाला आहे.

या संबंधभाष्यवार्तिकाच्या आरंभी बृहदारण्यक उपनिषदाच्या नावाचे स्पष्टीकरण केलेले असून उपनिषद म्हणजे ब्रह्मविद्या होय हे व्यवस्थितपणे सिद्ध केले आहे. 'उप' म्हणजे आत्मरूपाने अनुभवास येणाऱ्या, 'नि' म्हणजे अनर्थाचा नाश करणाऱ्या, आणि 'सद्' म्हणजे प्राप्त करून देणाऱ्या रागद्वेषादि प्रवृत्तीच्या सर्व कारणांचा ही विद्या समूळ नाश करते म्हणून या विद्येसाठी 'उपनिषद' शब्द योग्य होय! अनर्थाचे मूळ असलेल्या आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानाचा नाश करून भेदशून्य ब्रह्माचा प्रत्यक्ष अनुभव या विद्येने येतो. याचे अध्ययन अरण्यात होत असल्याने त्याला 'आरण्यक' म्हटले आणि शब्दसमृद्धी व अर्थसमृद्धी या दोन्ही दृष्टींनी मोठा असल्याने त्यास 'बृहद् आरण्यक' म्हटले आहे.

यानंतर आलेल्या अनुबंध चतुष्टयात जीव-ब्रह्म ऐक्याच्या सिद्धांताची स्थापना करणे हे प्रयोजन म्हणजे भोगनिवृत्तीपूर्वक आत्मस्थिती हे फळ, आत्मज्ञानाचा जिज्ञासू हा त्याचा अधिकारी होय! अधिकारी व शास्त्र यांचा ज्ञातृज्ञेय संबंध आहे. कर्मकांड व ज्ञानकांड यांचे अधिकारी परस्परांकडून अत्यंत भिन्न असल्याचे वार्तिकाच्या ओघात फार विस्ताराने पटवून दिले आहे. ऐहिक व पारलौकिक सुखे प्राप्त करण्यासाठी कर्मकांडाचा म्हणजे मीमांसेचा मार्ग आहे, पण कर्माने मिळालेले फळ कितीही मोठे असले तरी ते सायासाने मिळणारे असून शाश्वत टिकणारे मात्र नाही. कठोपनिषदामध्ये आलेले श्रेयस् आणि प्रेयस् हे दोन शब्द क्रमशः आत्मज्ञान आणि विषयभोग या अर्थाने आले आहेत. ऐहिक व पारलौकिक सुखप्राप्तीची इच्छा ठेवणारा प्रेयस्ला महत्त्व देतो. तो कर्मकांडाचा अधिकारी असून श्रेयसला म्हणजे आत्मज्ञानाला महत्त्व देणारा ज्ञानकांडाचा अधिकारी होय! कर्मकांड व ज्ञानकांड या दोघांचा एकत्र समुच्चय होणे मात्र सुतराम शक्य नाही. हा सिद्धांत वार्तिककारांनी परोपरीने पटविला आहे.

आत्मस्वरूपावर अज्ञानाचे आवरण असून ते दूर करण्याकरता कितीही मोठे, कोणतेही कर्मकांड उपयोगी नाही केवळ ज्ञान हेच त्याचे एकमेव साधन होय! हे सिद्ध करताना डॉक्टरकाकांनी दिलेल्या शास्त्रवचनांची सूची खरोखर बघण्यासारखीच नव्हे तर पाठ करण्यासारखी आहे. बघा,

- १) आत्मा जाणून मृत्युमुखातून सुटतो (कठ १-३-१५)
- २) जो परमात्मा जाणतो (तो) परमात्माच होतो (मुं. ३-२-९)
- ३) तमेव विदित्वातिमृत्युमेति। (श्वे. ३-८)

- ४) ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः। (श्वेता. १-११)
- ५) एकत्वमनुपश्यतः। (ईश.७)
- ६) प्रतिबोधविदितंमतममृतस्वं हि विन्दते । (के. २-४)
- ७) परमेवाक्षरम् प्रतिपद्यते सा यो ह वै..... वेद्यते । (प्रश्न ४-१०)
- ८) संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद। (मां. १२)
- ९) ब्रह्मविदाप्नोति परम् । (तै. २-१)
- १०) स एवं विद्वान् अस्मात् शरीरभेदादूर्ध्वं उत्क्रम्य.... अमृतं समभवत् । (ऐ. २-४-६)
- ११) तरतिशोकमात्मविद् । (छां. ७-३)
- १२) स एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति । (बृह. १-४-१०)
- १३) एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च । (गी. १५-२०)

या सर्व शास्त्रवाक्यांतून 'ज्ञान हेच परमात्मप्राप्तीचे साधन होय!' हे कुणाच्याही लक्षात येऊ शकेल. त्यासाठी कर्माची सुतराम आवश्यकता नाही.

प्रवृत्तेः प्रतिकूलत्वान्मुक्तिं प्रति विरोधतः ।

मुमुक्षोरधिकारोऽतो निवृत्तौ सर्वकर्मणाम् ॥ (१३०)

हे आत्मतत्त्व प्रत्यक्ष किंवा अनुमान या दोन्ही प्रमाणांनी सिद्ध होणे शक्य नाही. त्याला श्रुतिवाक्य म्हणजे शब्दप्रमाण आणि अनुभूती हीच उपयोगी प्रमाणे होत. ब्रह्मानुभूतीबाबत सर्व युक्तिवाद डॉ. काकांनी एका ठिकाणी कसा आणला आहे बघा. “विवेक-वैराग्यादी चार साधने ब्रह्मजिज्ञासेसाठी पुरेशी आहेत. म्हणून त्यांच्या साहाय्याने ब्रह्मज्ञानासाठी प्रयत्न करावा,” असा ह्या सूत्राचा अर्थ आहे. आनंदगिरि व्याकरणशास्त्राच्या आधाराने असे सिद्ध करतात की ब्रह्मज्ञानासाठी प्रथम चार बाबींचा स्वीकार करावा लागतो. (१) बंधन अध्यासरूप आहे. (२) ब्रह्ममीमांसा धर्ममीमांसेवर जराही अवलंबून नाही. (३) ब्रह्मजिज्ञासेचा अधिकारी कर्मजिज्ञासेच्या अधिकाऱ्याहून वेगळा आहे. (४) ब्रह्मजिज्ञासेचा विषय व फळ दोन्ही आहेत.

“या शिवाय ब्रह्मासंबंधी पाच जिज्ञासा ते सांगतात- (१) ब्रह्माचे स्वरूप काय आहे? (२) ब्रह्माचे प्रमाण काय आहे? (३) ब्रह्म समजण्याची युक्ती काय आहे? (४) ब्रह्मभावानुभवाचा उपाय कोणता? (५) ब्रह्मभावलाभाचे फळ काय आहे? शिवाय महान आचार्य शिष्य पद्मपादाचार्य असे म्हणतात की, ‘स्वरूप, प्रमाण, युक्ती, साधन व प्रयोजन ही ब्रह्मज्ञानाचा परिपूर्ण अर्थ समजण्यासाठीच जिज्ञास्य आहेत. वेगवेगळ्या सूत्रांनी हे काम होत नाही. (पंचपादिका).”

“ह्याप्रकारे असे सिद्ध होते की वेदान्त समजावणारी मीमांसा नक्कीच आहे. त्याने कळलेले ब्रह्म युक्तीला टिकणारे आहे (न्यायसंमत). खुद्द कुमारिलभट्टाने (पूर्वमीमांसेचे महापंडित) असे म्हटले आहे की, ‘वेदान्ताच्या चिंतनाने अद्वैतबोधाला दृढता येते. (आत्मवाद प्रकरणाची समाप्ती)”

आत्मज्ञानासाठी कर्मकांडाचा उपयोग नसला, तरी कर्माचे प्रतिपादन करणारे वेदमंत्र व्यर्थ मात्र नाहीत. निष्काम वैदिक कर्म चित्तशुद्धीच्या माध्यमातून अद्वैत साधनेच्या जवळ जाण्यासाठी उपयोगी ठरतात असा व्यावहारिक समतोलही वार्तिककारांनी साधला आहे. पहा,

उच्यते लोकतः सिद्धं भेदमाश्रित्य चोदना।

प्रवृत्ता पुरुषार्थाय न तु भेदावबुद्धये ॥९१०॥

अर्थ- 'अद्वैत वेदान्त हाच सैद्धान्तिकदृष्ट्या निर्दोष असल्याने अन्य प्रमाणांना निरस्त करतो. लोकांत रूढ असलेले कर्ता इत्यादी भेद लक्षात घेऊन अभ्युदयाचे उपाय सांगत कर्मकाण्डाकडे प्रवृत्त करतात. भेदाचे प्रमाज्ञान होण्यासाठी नव्हे. वेद लोकमानसातील भेद गृहीत धरून त्याचा अद्वैतसाधनेला चित्तशुद्धि द्वारा उपयोग करण्यास प्रवृत्त करतात. शिवाय माणसाला सहज असणाऱ्या वैभवाच्या प्राप्तीच्या इच्छेसाठी यज्ञादी समाजाला घातक नसलेले उपाय सांगतात.

ब्रह्मानुभूती-स्वरूप या मोक्षाचा अधिकार मानवमात्राला आहे. हे लक्षात आणून देऊन वार्तिककारांनी समाजावर फार मोठे उपकार केले आहेत.

सर्वेषामपि च नृणामधिकारोऽनिवारितः।

यतोऽतः सर्वतो नृणामिति भाष्यकृदब्रवीत ॥ १०२५

अर्थ - मोक्षाधिकार असणे कठीण नाही हे सुचविण्यासाठी 'सर्वपुरुषाणाम्' असे पूर्वीच सांगितले आहे. स्वर्ग हवा असणाऱ्याला मोक्षही हवासा वाटू शकतो. परंतु ज्याला मोक्ष हवा तो त्याखेरीज कुठे दुंकूनही पाहात नाही. म्हणून अधिकाराविषयी कोणतीच संदिग्धता नाही. कोणत्याही माणसाला मोक्ष मार्गात अडथळा नाही हे स्पष्ट करण्यासाठी 'सर्वपुरुषाणाम्' असा शब्द भाष्यकार वापरतात.

जगातील प्रत्येकाला अखंड, निस्सीम सुखाची म्हणजे परमानंदाची ओढ असते. हा परमानंदाचा प्रवाह आपल्या अंतरंगी विराजमान असून अंतर्मुखतेने त्याची अनुभूती घेण्याच्या अनेक प्रक्रिया आपणास वेदान्तशास्त्राने दिल्या आहेत. जगद्गुरु भगवान आदि शंकराचार्य आणि त्यांची भव्योदात्त परंपरा या ज्ञानाच्या वितरणाचे कार्य भारतात प्रदीर्घ काळापासून करीत आहे. या ज्ञानदानासाठी लहान मोठ्या असंख्य ग्रंथांची रचना या परंपरेत झाली. त्यातला एक मंगल प्रवाह महाराष्ट्राच्या मराठी भाषेतूनही आधुनिक काळात विशेषतः आचार्यभक्त कै. बापटशास्त्री आणि कै. पंडित द.वा. जोगशास्त्री यांनी वाहविला. तीच परंपरा साक्षेपाने व अधिकाराने चालू ठेवण्याचे कार्य डॉक्टरकाका (डॉ. श्री. द. देशमुख महाराज) करीत आहेत ही जिज्ञासूसाठी खरोखरी सद्भाग्याची गोष्ट होय! सर्वच जिज्ञासूंचा प्रतिनिधी म्हणून त्यांच्यासाठी कृतज्ञता व्यक्त करीत त्यांच्या स्वस्थ दीर्घायुसाठी श्री पांडुरंगचरणी प्रार्थना! इति नारायण स्मरणम् ॥

श्रीनृसिंह जयंती
दि. १७/०५/२०१९

श्री ज्ञानेश्वरपदाश्रित,
स्वामी गोविंददेवगिः

